

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/29/12-16>**Sevinc Sadıqova**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin normaları haqqında məlumat verilmiş, fonetik, leksik, qrammatik, üslubi normalar təhlil olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşmiş normalar sisteminin olması diqqətə çatdırılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dili haqqında demişdir: “Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur. Heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti təkmilləşib möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşəcək, daha müasir, daha qlobal, daha analitik düşüncənin dilinə çevriləcəkdir.”

Açar sözlər: norma, ədəbi dil, Azərbaycan dili, fonetik norma, leksik norma

Sevinj SadigovaAzerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Philology
sevincsadigova@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

Norms of Azerbaijan literary language

Abstract

The article provides information about the norms of the Azerbaijani literary language, analyzes phonetic, lexical, grammatical and stylistic norms. It has been brought to attention that the literary language of Azerbaijan has a stable system of norms.

National leader Heydar Aliyev said about the Azerbaijani language: "One of the main elements that determine the uniqueness of each nation is its language. The achievements of our nation in this field in the 20th century are highly commendable. We are proud that the Azerbaijani language, which is the state language of the independent Republic of Azerbaijan, has undergone great development over the past century, enriching its vocabulary, polishing its grammatical structure, and taking its rightful place among the languages of the world. Undoubtedly, as the culture of Azerbaijan develops, as the state of Azerbaijan improves and strengthens, the Azerbaijani language will become richer, become the language of more modern, more global, and more analytical thinking”.

Keywords: norm, literary language, Azerbaijani language, phonetic norm, lexical norm

Giriş

Azərbaycan dili hər bir azərbaycanlının milli-mənəvi sərvəti, milli qürur mənbəyi, milli varlığıdır. Olduqca qədim təşəkkül tarixinə malik olan Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə görə türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupuna, tipoloji bölgüyə görə aqlütinativ (iltisafı) dillər qrupuna daxildir. Zamanın ağır sınaqlarından çıxaraq əsrlər boyunca varlığı qorunmuş Azərbaycan dili bu gün

dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biridir. Azərbaycan dili dünya dilləri sırasında həmişə öz nüfuzunu qorumuş, hətta Avropada geniş yayılmış dillərlə müqayisə edilmişdir. Belə ki M.Y.Lermontov Qafqazda olarkən öz müşahidələrinə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, fransız dilini bilərək bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, Azərbaycan dilini bilərək Qafqazı və Asiyayı bütövlükdə gəzib dolaşmaq mümkündür. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, fransız dilini bilmək Avropada nə qədər zəruri idisə, Qafqazda və Asiyada Azərbaycan dilini bilmək də o qədər zəruri, vacib idi. Bundan əlavə, alman şairi F.Bodenşted yazırdı ki, Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili (Azərbaycan dilini) bilmək kifayət edərdi.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir, bu dil əlli milyondan artıq insanın ana dilidir. Dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan dilinin qorunması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə təmin edilir.

Azərbaycan dili sabitləşmiş normalar sisteminə malik bir dildir.

Azərbaycan ədəbi dilinin normaları. Azərbaycan dilində şifahi və yazılı nitqin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi üçün vacib amillərdən biri də dil strukturunun bütün səviyyələri üzrə normaların formalaşmasıdır. Norma (latın dilində “*qayda, nümunə, əsas*” və s. mənaları ifadə edir) hamı üçün vahid, məqbul, məcburi qaydalardır. Dil normaları nitq fəaliyyətində obyektiv mövcud olan dil qaydalarının məcmusudur. Dil normaları ümumxalq dilinin qaydaları əsasında müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin normaları ilə bağlı A.Qurbanovun (Qurbanov, 2009: 264-287), N.Abdullayevin (Abdullayev, 2013: 94-128), N.Məmmədlinin (Məmmədli, 2021: 362-418; Məmmədli, 2019: 328-375; İsmayılova, 2021: 56-67; İsmayılova, 2017: 137-170; Qurbanov, 2003: 284) və b. tədqiqatları bu sahə ilə bağlı yazılmış qiymətli mənbələrdir.

Ədəbi dil normalaşdırılmış dildir. Ədəbi dilə verilən ənənəvi tərifdə onun ümumxalq dili üzərində seçmə və əvəz etmə prinsipi əsasında əməliyyat aparmaqla normaya salınmış dil olduğu qeyd edilir. Bu seçmə və əvəz etmə əməliyyatı nəticəsində ədəbi dil üçün normativ sayılan vahidlər, xüsusiyyətlər ədəbi dilə köçürülür. Dil strukturunun bütün səviyyələri üzrə dil vahidlərinin ən nümunəvisi qəbul olunur, həmin sahə üçün bu, norma hesab edilir. Normalar tənzimləyici funksiyaları icra edir.

Dil normaları müəyyənləşdirilərkən bir sıra şərtlər nəzərə alınmalıdır:

- *düriüstlük*
- *düzgünlük*
- *dəqiqlik*
- *asanlıq*
- *sadəlik*
- *vahidlik*
- *eynilik*
- *sabitlik*
- *davamlılıq*
- *ahəngdarlıq*
- *səlislik*

Bu şərtlərə uyğun müəyyənləşmiş normalar daha dayanıqlı və sabit olur.

Bəzən dildə norma variantları da meydana çıxır. Norma variantları eyni fikrin ifadə edilməsi üçün dil vahidlərinin paralel işlədilməsidir. Bu dil hadisəsi həm leksik yarusda, həm də qrammatik yarusda özünü göstərir. Məsələn: leksik yarusda norma variantlığı: dilçilik // linqvistika, fəal // aktiv, özül // bünövrə, qabaqcıl // öncül və s.; qrammatik yarusda variantlıq: Qrupdakı oğlanların üçü əlaçdır // Qrupdakı oğlanlardan üçü əlaçdır. Norma variantlığı hadisəsinə digər dillərdə də rast gəlinir.

Azərbaycan ədəbi dilinin normaları aşağıdakılardır: fonetik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, üslubi normalar.

Fonetik normalar ədəbi dilin səs sistemini tənzimləyən normalardır. Fonetik normalara fonetik hadisə və qanunlar, vurğunun düzgün işlədilməsi ilə bağlı ədəbi dil normaları aiddir. Məsələn,

dilimizdə vaxtilə *təprətmək, kiprik, yarpaq* fonovariantlarında işlənən sözlər metateza hadisəsi nəticəsində *tərpətmək, kirpik, yarpaq* şəklində, *arslan, qarındaş* fonovariantında işlənən sözlər eliziya hadisəsi nəticəsində *arslan, qardaş* formasında işlənir və bu formalar müasir ədəbi dil normalarına uyğundur.

Azərbaycan dilinin orfoepik qaydaları da fonetik normalara əsaslanır. Orfoepiya dilin fonetik sistemi ilə bağlıdır, danışıq səslərinin müəyyən fonetik şəraitdə – sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalardır.

Orfoepiyada tələffüzün üç üslubu müəyyənləşdirilmişdir: normativ üslub – ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranan üslubdur, o, orfoepiyanın əsasını təşkil edir; kitab üslubu – sözlərin yazıldığı kimi tələffüz edilməsidir, bu, ədəbi tələffüz baxımından qüsurludur, yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan sözlər və qrammatik formalar ədəbi tələffüzə uyğun deyilməli və oxunmalıdır; adi danışıq üslubu – ədəbi dillə şivə danışığı arasında orta mövqe tutan, daha geniş yayılmış tələffüz formasıdır, bu üslubda olan bir sıra tələffüz formalarına ədəbi dildə yer verilmir.

Azərbaycan dilində ən son orfoepiya normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2021-ci il tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Altı bölmədən ibarət olan Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarının “Ümumi müddəalar” başlıqlı I bölməsində qeyd olunur ki, bu normalar “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 30 sentyabr tarixli 365-IIQ nömrəli Qanununun 13.1-ci maddəsinə uyğun olaraq hazırlanmışdır və müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən söz və şəkilçilərin, eləcə də ixtisarların düzgün tələffüzü qaydalarını müəyyən edir; Müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilində tələffüz qaydaları lüğəvi, qrammatik və qrafik şərait prinsiplərinə görə müəyyən edilir və fonetik prinsip əsas götürülür; bu prinsiplərə uyğun olaraq, Azərbaycan mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti, eləcə də alınma sözlərin müəyyən hissəsi yazıldığı kimi tələffüz edilir, alınma sözlərin bir çoxunun tələffüzündə əsasən, tarixi-ənənəvi prinsipə üstünlük verilir, bəzi alınma sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin ahənginə, səciyyəvi fonotaktik və fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə tələffüz edilir. Həmçinin, qeyd olunur ki, danışıqda ədəbi dil normaları sabitləşdikcə tələffüzlə yazı qaydaları arasındakı fərq azalır. Sonrakı bölmələrdə saitlərin tələffüzü, samitlərin tələffüzü, şəkilçilərin tələffüzü, ixtisarların və qısaltmaların tələffüzü, vurğunun tələffüzü normaları verilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin sabit və vahid orfoepik normalarının müəyyənləşdirilməsi, bu normalara əsaslanan qaydaların danışığa və oxuya tətbiq edilməsi Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiyanın inkişafı baxımından olduqca vacibdir. Müasir dövrdə şifahi kommunikasiya imkanları genişləndiyi üçün orfoepik normalara riayət etmək daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Orfoepik normaları pozmaq, ədəbi tələffüzə riayət etmək bir sıra peşə sahibləri üçün vacib amillərdəndir. Mütəxəssisin ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu danışığı xoş təsir bağışlamayacaqdır. Düzgün danışıq, normativ tələffüz mütəxəssisin ixtisasına yiyələnmə səviyyəsini, həmçinin mədəni səviyyəsini səciyyələndirən başlıca göstəricilərdəndir. Mütəxəssis savadı, biliyi, dünyagörüşü, davranışı və s. ilə yanaşı, nitqi ilə də digər insanlara nümunə olmalıdır. Mütəxəssisin danışığı və qiraəti aydın, səlis, xoş intonasiyalı olmalı, diqqəti cəlb etməlidir. Bunun üçün ədəbi tələffüz baxımından mədəni nitqə verilən tələbləri bilmək, danışıq və qiraətdə onlara riayət etmək lazımdır.

Orfoqrafik normalar digər normalara nisbətən daha dəyişkəndir. Buna səbəb orfoqrafiya qaydalarının hər beş ildən bir yenilənməsi tələbidir. Çünki hər bir dilin lüğət tərkibində zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklər baş verir, bu proses həmin dilin orfoqrafiya lüğətinin yenilənməsini bir zərurət kimi ortaya qoyur. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri, ana dilimizin böyük hamisi və qayğıkeşi Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində bu zəruri və mühüm amil nəzərə alınaraq yazılmışdır ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən orfoqrafiya lüğətinin nəşr olunmasını təmin edir.

Azərbaycan dilində ən son orfoqrafiya normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 aprel 2019-cu il tarixli 174 sayılı Qərarı təsdiq olunmuş, 3 noyabr 2020-ci il tarixli 438 sayılı Qərarı ilə müəyyən dəyişiklik edilmişdir. Həmin normalar əsasında 2021-ci ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin yenidən işlənmiş yeddinci nəşri çap olunmuşdur (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021: 756). Bu lüğətə 90 minə yaxın söz daxil edilmişdir. Həmçinin lüğətdə Azərbaycan dilinin *orfoqrafiya normaları* da 10 bənddə verilmişdir:

1. Azərbaycan mənşəli sözlərin yazılışı;
2. Alınma sözlərdə saıtlərin yazılışı;
3. Alınma sözlərdə samitlərin yazılışı;
4. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı;
5. Şəkilçilərin yazılışı;
6. Mürəkkəb sözlərin yazılışı;
7. Köməkçi sözlərin yazılışı;
8. Birinci hərfi böyük yazılan sözlər;
9. İxtisarlər və qısaltmalar;
10. Sözüñ sətirdən sətərə keçirilməsi.

Leksik normalar: Cəmiyyətdə baş verən bütün sosial, ictimai, iqtisadi və s. dəyişikliklər dilin leksik tərkibinə öz təsirini göstərir, onu dəyişir. Bu səbəbdən dilin leksik sisteminin normalaşdırılması işində xeyli çətinliklər yaranır.

Leksik normanın tələbinə görə dildəki hər bir söz yerli-yerində, semantikasına uyğun işlədilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibində, cəmiyyətdəki dəyişmələrlə əlaqədar olaraq, mütəmadi şəkildə yeniliklər baş verir: bir sıra söz və ifadələr işləkliyini itirir, dildən çıxır, bununla paralel olaraq, dilə yeni söz və ifadələr daxil olur. Lakin dildə neologizmlərin işlənməsinə ehtiyatla yanaşılmalıdır, bu, ifrat dərəcəyə çatdırılmamalıdır. Leksik normaların tələbinə görə dialekt və şivə sözlərinin, köhnəlmiş sözlərin, loru sözlərin, jarqon sözlərin, vulqarizmlərin, varvarizmlərin ədəbi dildə işlədilməsi məqbul deyildir.

Qrammatik normalar morfoloji və sintaktik normaların məcmuyudur. *Morfoloji normalara* sözlərin hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət, inkarlıq, zaman, forma və s. şəkilçiləri qəbul etməsi, ahəng qanununa uyğun olaraq şəkilçilərin müvafiq variantlarının söz köklərinə artırılması və s. aiddir. Məsələn, dilimizdə *saymazlıq, çatışmazlıq, anlaşılmazlıq, qaçılmazlıq* kimi sözlərin *-ma²* inkar şəkilçisi ilə işlənməsi (*saymamazlıq, çatışmamazlıq, anlaşılmamazlıq, qaçılmamazlıq*) morfoloji normaya uyğun deyildir, çünki bu sözlərdə həmin şəkilçiyə ehtiyac yoxdur, inkarlıq mənası həmin şəkilçi artırılmadan da ifadə olunmuşdur.

Sintaktik normalara sözlər arasında sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlənin müxtəlif növləri, cümlə üzvlərinin sırası, intonasiya, məndə cümlələrin bağlılığı kimi məsələlər daxildir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində cümlənin xəbərinin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması sintaktik norma hesab edilir, uzlaşmanın pozulması norma pozuntusu sayılır.

Üslubi normalar leksik və qrammatik normalarla bilavasitə bağlıdır. Bu normaların gözlənilməsi üslubi normalara da riayət edilməsi deməkdir. Üslubi normalara əməl edilməsi danışığın səlisləşməsinə, zəngin, məntiqli, təsirli, ifadəli, ahəngdar, aydın və düzgün olmasını təmin edir.

Nəticə

Normalardan bəhs edərkən nəzərə alınmalıdır ki, ədəbi dilin heç bir norması mütləq deyildir, dəyişikliyə uğrayandır. Tarixi şəraitin, ictimai-iqtisadi formasıyanın və s. dəyişməsindən asılı olaraq, ədəbi dilin normaları da müəyyən dəyişikliyə məruz qala bilər. Bu dəyişmə özünü daha çox leksik və orfoqrafik normalarda göstərir. Azərbaycan ədəbi dilində kommunikasiya quruluşu, kommunikasiya və üslubiyyət arasındakı bağlılığa diqqət edilməli, müvafiq fəaliyyət sferalarında üslub və norma tələbləri gözlənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. (2009). Ümumi dilçilik. Bakı: "Elm", I cild.
2. Abdullayev, N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: "Elm və təhsil".
3. Məmmədli, N. (2021). Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: "Elm və təhsil".
4. Məmmədli, N. (2019). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: "Elm və təhsil".
5. İsmayılova, M. (2021). Rəsmi-işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Bakı: ADPU, 295 s.
6. İsmayılova, M. (2017). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: aktual problemlər. Bakı: ADPU, 200 s.
7. Qurbanov, A. (2003). Müasir Azərbaycan dili. I c. Bakı: "Elm və təhsil".
8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2021). Bakı: "Elm", 756 s.

Göndərilib: 30.11.2023

Qəbul edilib: 15.01.2024